

TIDENS SMALA NÄS

Sven-Eric Liedman

Tidens smala näs

Tankar i en vilsegången tid

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Av Sven-Eric Liedman har tidigare
utgivits på Albert Bonniers Förlag:

Samtidskänslan: kritisk granskning
En värld att vinna: aspekter på den unge Karl Marx
I skuggan av framtiden: modernitetens idéhistoria
Att se sig själv i andra: om solidaritet
Ett oändligt äventyr
Från Platon till kommunismens fall
Tankens lätthet, tingens tyngd: om frihet
Från Platon till kriget mot terrorismen: de politiska idéernas historia
Stenarna i själen: form och materia från antiken till idag
Blickar tillbaka
Hets!: en bok om skolan
Livstid
Karl Marx: en biografi
Från Platon till demokratins kris
I november: om åldrandet

Tillsammans med Per Magnus Johansson:

En spricka i språket: Marx och Freud – våra samtida

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 978-91-0-080411-4
© 2024 Sven-Eric Liedman
Omslag: Eva Wilsson
Tryck: ScandBook EU, 2024

Innehåll

Inledning	7
Ljuset, mörkret	17
Utveckling	32
Framtiden 1922	41
Sommarens första dag	48
Framtiden idag	61
Omvälvningen	66
Det svindlande nya	79
Ljusets fiender	95
Kalaset	111
Hoten mot demokratin	117
Förfallet	125
Individerna	130
Den förtrollande materialismen	135
Vår dunkla samtid	150
Var finns hoppet?	178
Anmärkningar till texten	185

Blott *här* på detta tidens smala näs
Shakespeare, *Macbeth*

Det var en bra tid i mitt liv.

Till sommaren skulle jag fylla tio. Jag trivdes i min ålder. Skolan var inget bekymmer, läraren ung, energisk och vänlig och med mina jämnåriga trivdes jag gott.

Pubertetens oro låg ännu utom räckhåll.

En sen kväll när jag borde ha somnat hörde jag ljudet från vår radio. Min far lyssnade nästan alltid på Ekot klockan tio och denna kväll fanns det en särskild anledning. Harry Martinson hade valts in i Svenska Akademien och min far älskade verkligen hans böcker. Martinson var liksom han själv en fattigpojke som tagit sig fram i livet; och därtill skrev han en svenska så vacker att det nästan gjorde ont.

Genom den stängda sovrumdörren smög sig Martinsons lätt astmatiska blekingska in till mig. Det var inget konstigt med det. Allt borde vara lugnt.

Men.

Plötsligt genomfors jag av en fasa som jag aldrig upplevt tidigare. Det fanns ingen chans att undkomma, hela jag hade invaderats av skräcken. Jag stirrade på de vita lakanen i min säng. Det kändes som om deras obarmhärtiga vithet förvärrade eländet.

Ångesten var ordlös men ändå på något sätt koncentrerad till ett enda faktum: att jag var jag och aldrig skulle komma ut ur detta medvetande och denna kropp som var jag. Jag befann mig i en livslång fångenskap.

Ångesten blev inte min arvedel. Men den oförklarliga panik-attacken i mars 1949 gav mig en grundläggande insikt som följt mig sedan dess. Den kan verbaliseras men ligger ändå djupare än orden. Den kan när som helst invadera mig, inte längre som en namnlös skräck utan som en övertygelse djupare än alla andra övertygelser.

Den säger mig att det är en sällsam tillfällighet att jag är just den jag är, nämligen en man, född 1939 i ett hem som i huvudsak var gott, en strulig skolgång som på omvägar ledde till en gammaldags doktorsgrad, en hygglig yrkeskarriär, gift två gånger och far till tre barn, söt som liten och sedan inte längre, svart hår som nu blivit vitt och tunt... uppräknningen kan fortsätta i oändlighet, om mig som om alla andra.

Biologin sätter ramarna för mitt liv, historien och sociologin förklarar varför det blev ungefär som det blev.

Men i både ångestens blytljus och den existentiella klarsynens grådager framstår det som en fullständig tillfällighet att jag är just denne Sven-Eric Liedman och inte en kvinna på den nordindiska landsbygden eller en gatpojke i Kuala Lumpur. Det är en tillfällighet att jag lever just nu och inte gjorde det för hundra år sedan eller i en obestämd framtid.

Med alla dessa människor delar jag existensens grundläggande villkor, ett liv som börjar i en kvinnas sköte och löper från total hjälplöshet till växande självständighet och som alltid präglas av de grundläggande känslor som vi alla delar, kärlek och hat, vänskap och motvilja, skräck och lugn, lust och olust, intresse och ointresse, energi och trötthet. Någon gång sviker oss alltid krafterna efter ett långt eller kort liv, hjälplösheten tilltar och blir till sist total innan allt tar slut och vi bara blir ett bleknande minne för dem som känt oss.

Det är inte konstigt att jag livet igenom drabbats av känslor av överklighet. Jag råkar bara vara just denna person som nu rör fingrarna över ett tangentbord så att en svans av ord rullar ut sig

över datorskärmen. Varför skördar jag inte ris i Guangdong i södra Kina eller kör en truck i Richmond, Kalifornien?

För det mesta är jag totalt engagerad i det jag gör men plötsligt är det som om banden sträcks ut och jag ser mig själv, och det jag gör på avstånd. Ibland känns det snarare som om jag agerar på en scen och aktören egentligen är en annan än figuren som han gestaltar.

Jag glider undan för mig själv.

Min politiska radikalism är präglad av min grundläggande upplevelse av livet som en tillfällighet. Jag har inte på något sätt gjort mig förtjänt av att födas där jag gjorde och få möjlighet att leva det liv som jag levte. Mitt innersta mänskliga jag kunde likaväl vara ett annat; jag är en tillfällighet.

Så är det för alla.

Men de yttre villkoren skiftar våldsamt. Några är födda klena, andra kärnfriska. Några har lätt för sig, andra inte. Några blir lyckliga i kärlek, andra inte. Några krossas i krig, andra skonas. Några hukar under tyranner, andra lever i en grundläggande frihet.

Några föds förmögna, fler fattiga.

Vad kan jag med min grundläggande känsla av existensens tillfällighet göra i en sådan tid?

Jag är gammal. Det har nackdelar – jag har artros och förstörad prostata, och hur länge finns jag alls med? Det har också fördelar – jag har ingenting att förlora, och jag har varit samtida med ett långt stycke historia.

Jag är otidsenlig. Halva mitt liv levde jag i en tid som var mycket olik vår. Jag präglades av den. Men nu känner jag mig främmande för det samhälle som omger mig.

Vad är det som har hänt? Jag föddes i ett land som långsamt blev mer och mer jämlikt. Jag såg lite av staretlandet i min tidiga

barndom. Det avskaffades 1945. Av min förste svärfar fick jag veta mycket om industriarbetarnas omänskliga lott under den stora krisen i början av 1930-talet och deras hårda tillvaro sedan dess.

Under decennierna efter andra världskriget gick Sverige mot växande välstånd liksom många andra länder. Men Sverige gick längst i jämlikhet. LO bedrev sin solidariska lönepolitik. Det var arbetare med sämst löner som skulle få mest påökt. De statliga och kommunala löneskalorna drogs ihop. Förmögenheter, arv och gåvor beskattades hårt. Fastighetsskatten var hög.

Kulmen av jämlikhet nåddes åren kring 1980. Men vad har hänt sedan dess?

Låt mig bjuda in till en resa in i vår samtid. Först vill jag ge en kort beskrivning av etapperna på denna färd.

I slutet av 1970-talet började man ana en förändring. Först hördes röster som lät avlögset, men strax blev de allt starkare. De förkunnade att problemet var staten, kommunen, det offentliga. Marknaden skulle kunna lösa allt.

Kapitalismen åt alla lycka bär.

Det var individerna man skulle satsa på, inte kollektiven. De som gick längst hade en fräck slogan: – Tänk på dig själv, skit i andra!

Staten skulle bara stå för yttre och inre säkerhet och därtill garantera att marknaden fungerade som den skulle. Allt som kunde borde privatiseras: skolor, sjukhus, apotek ... Det som ändå blev kvar i offentlig regi skulle skötas efter strikt affärs-mässiga principer.

De djärva planerna blev steg för steg verklighet. Det var inte bara den gamla högern som arbetade för förändringen. Socialdemokraterna kom efter hand med och skapade det nya samhället, ibland motvilligt, ibland med gott humör. Det var den socialdemokratiska regeringen Persson som avskaffade fastighetsskatten. Den efterföljande strikt borgerliga regeringen fortsatte med de andra förmögenhetsskatterna. Det blev lönsamt att vara rik.

Men sjukvård och skolor gick på knäna. Allt skulle rationaliseras. Byar och småstäder långt från centrum utarmades. Missnöjet började pyra. Så var det inte bara i Sverige utan nästan i hela världen. Det nya missnöjet kom framför allt från höger.

Årtiondena kring år 2000 präglades inte bara av en militant kapitalism utan också av en ny folkvandring. Miljontals människor var på flykt från krig och nöd. En mindre del av dem kom till de rika länderna i norr, till Nordamerika och Europa. De som redan kände sig åsidosatta greps av sannskyldigt hat mot de nya. Missnöjespartier växte fram som svampar ur jorden, med ledare som vurmade för det egna landets förflutna. Det var mer myt än kunskap. Men många som frossade i sitt eget missnöje stärktes av myten om det egna landet som en gång varit lysande men nu förstörts av de många främlingarna.

Besynnerligt nog har den nya högern nu allierat sig med den gamla. Den nya svalde den gamlas ekonomiska politik, den gamla gick med på att stänga gränserna och köra många av dem som kommit in i landet på porten.

Vi måste backa ett steg och fråga oss hur denna utveckling kunde ske. Först: hur kunde den ekonomiska verkligheten så totalt stöpas om från 1980-talet och framåt?

Ekonomiska program föds inte ur tomma luften. De har alltid ett stabilt underlag. Så var det en gång när frihandelns evangelium förkunnades i Manchester på 1830-talet och sedan spred sig över världen. Grunden var de industrier som växte fram i snabb takt, först i nordvästra England och sydvästra Skottland och sedan vidare ut över världen. Först bomull, därefter järn och stål producerades med en tidigare otänkbar hastighet och samlade rikedomar åt fabrikernas ägare men också slit och armod för den snabbt framväxande klassen av arbetare.

Idén om den fria marknadens välsignelser var sprungen ur denna nya verklighet. Den hade en svår motståndare i en aristo-

kratisk konservatism som värnade om sina ståndsprivilegier och sina traditioner. Men denna motståndare hade sitt starkaste fäste i det förflutna. Långsamt tvingades den till reträtt.

Det marknadsevangeliem som börjar växa sig starkt kring 1980 har en lika stabil grund, denna gång i elektronikens segertåg. Det är datorerna som gör den nutida finansmarknaden möjlig, med blixtnabba köp och försäljningar, med en global överblick, med nya jätteföretag som ställer de gamla industrijättarna i skuggan.

Den totala marknadens politiska försvarare står mot den socialdemokrati som en gång skapade ett samhälle som var mer jämlikt. Men dagens socialdemokrati har inte lyckats bjuda effektivt motstånd mot det nya samhällets centrifugala krafter.

Historien upprepar sig aldrig – men kan vi hoppas på ett liknande kraftfullt motstånd som en gång mot den tidiga kapitalismens attack? Det finns ingen självklar kandidat idag. Det var de stora, synliga kollektiven – arbetarmassorna på fabrikerna, folkträngseln på gatorna – som en gång gav den första energin åt protesterna mot det orättfärdiga industrisamhället. Det blev utgångspunkten för organiseringen i både fack och parti. Det gav energin åt folkrörelserna.

I dagens åter alltmer orättfärdiga samhälle har människor mer blivit som små öar. Så många arbetar ensamma framför en datorskärm. Hur mycket organisering sker under pauserna när den trötta hjärnan inte orkar med mer än kallprat? På fritiden sitter man anonym på bussen eller instängd i bilen. Först i varuhuset, ilande mellan berg av varor, får man en chans att uttrycka sina önskningar.

Man blir konsument. Man blir individualist.

När man idag talar om vårt individualistiska samhälle är det detta man åsyftar. En gång åsyftade ordet "individualism" odlingen av en egen originell personlighet. Det var en lyx som vissa kunde kosta på sig. Idag är det snarare ett öde som arbete och fritid mer eller mindre tvingar en till.

De som arbetar med människor, i skolan eller vården, har en fördel. Men de pressas till att arbeta som om de hade att göra med maskiner.

Friheten av idag ligger i konsumtionen. Man uttrycker sig genom klädstil, matval, resmål. Verbet att handla innebär alltmer att köpa och allt mindre att agera som en självständig varelse.

Detta är en schablonbild, liksom den av det tidiga industrisamhället. Men schabloner kan säga något väsentligt – som att det idag är mycket svårare att organisera människor för gemensamma mål än det var då.

Inte ens klimatrörelsen har blivit en massrörelse, trots att den handlar om något som berör alla direkt och till sist hotar allas framtid. Kanske griper den oss när värme och regn- och torkperioder blir så katastrofala att ingen kan blunda för vad som händer. Men Sverigedemokraterna och deras motsvarigheter runt om i världen gör allt för att människor ska slå sig till ro.

En gång var den folkliga mobiliseringen en avgörande faktor för demokratiseringen i ett land som Sverige. Idag lever vi snarare i en period när demokratins utrymme begränsas. Det har blivit alldeles naturligt att Riksbanken ligger bortom demokratiskt inflytande. Ekonomerna som utgör bankens styrelse anses höjda över de politiska motsättningarna.

Så är det naturligtvis inte. Ekonomin är en central del av alla politiska ideologier. Steget från Keynes till Friedman och Hayek var avgörande för det ideologiska skredet efter 1980.

Demokratins område har över huvud krympt. Alla privatiseringar har bidragit till det.

Under högerregimer återgår staten mer och mer till det den en gång enbart var, en tvångsmakt med militär, ordningsmakt och rättsväsende i sin hand. Velfärdsstaten krymper.

Vi lever i en värld där vi mer eller mindre tvingas in i buren som konsument. Buren blir outhärdligt trång för de fattiga i ett samhälle av växande klasskillnader. Frestare söker locka dem till snabba lån. Andra frestare pekar på brottets bana. Se bara på mina fina guldarmband och snabba bilar. Kom med mig in i skumrasket.

Kan vi hoppas att vettiga människor inser att fattigdom och rikedom inte är natur utan något människoskapat? Att de senaste decennierna åstadkommit denna avgrund och att de också utarmat både liv och arbete för många välutbildade människor, lärare, sjuksköterskor och fler därtill?

Det är inte lika lätt att skapa stora kollektiva rörelser idag som för hundra år sedan. De sociala medierna är den offentlighet där flest människor är aktiva. Men de har snedvridits av de aggressiva nationalisterna. Finns det några andra framkomliga vägar, några som går utanför de globala, oformligt stora och alltid lika vinstdrivna företagen?

Det måste finnas.

Den individualism som är typisk för vår tid är varuhusens trista nivellerande individualism. I de gigantiska gallerierna och på det ändlösa internet ilar vi omkring som möss i någon av behaviorismens labyrinter. Reklammakarna lockar oss till den ena sockerdepan efter den andra. Trendsättarna försöker styra våra ivriga små mussteg.

Men denna urartade individualism får inte stå i vägen för det faktum att vi till sist *är* individer, varelser med ett eget DNA på väg i en levnadsbana som aldrig är någon annans lik. Vi kan vara aldrig så typiska, aldrig så slätstrukna, ändå kopierar vi aldrig någon annans väg.

Detta delar vi med allt annat levande. Den lilla envisa husflugan som jag just tanklöst slog ihjäl hade haft ett eget flugliv, till förväxling och förblandning likt otaliga andra flugliv men ändå unikt.

Men människor har ett större medvetande än några andra varelser. Detta medvetande utvecklas steg för steg och det får stadga och innehåll av ett minne som kan tränas ungefär som armar och ben. Medvetandet blir ett eget universum, aldrig överlappande med något annat medvetande. Du och jag kan stirra på samma bild och vad vi får på näthinnan är detsamma; men det är alltid min bild och din bild, aldrig vår. Vi kan också minnas samma händelse men det betyder inte att vi flyttar in i varandras hjärnor.

Vi lever för alltid inneslutna i denna värld där mitt jag aldrig är ditt. Den värld som är min tar bara nödtorftigt paus när jag sover (och inte drömmer) eller i narkosens ingenting. Först i döden försvinner den.

Vi får aldrig glömma inifrånperspektivet, jagperspektivet, när vi talar om samtiden. Varje frigörelse måste börja där. Det är därifrån alla människors grundläggande jämlikhet kan hävdas. "Jag bor i en annan värld men du bor ju i samma", säger Gunnar Ekelöf och de orden fångar exakt vad det är fråga om. Individerna med sina olika jag lever i olika världar och ändå samma. De grundläggande villkoren är identiska. Men det samhälle som de både är skapade av och oavslutligen skapar har försatt dem i olika positioner.

Konservativa människor tror att skillnaderna mellan dessa positioner är natur. Radikala hävdar att de är människoskapade. Samhällen förändras oavslutligt.

Andra skred i utvecklingen väntar. Vi vet inte vilka. Men var och en av oss har en mycket liten men viktig del av ansvaret för vad som händer.

Jag tittar upp från datorn, det är sommar. På sommaren bor vi i vårt lilla fritidshus i Degeberga, annars för det mesta i Masthugget i Göteborg. Nu ser jag vår sommaräng utanför fönstret. Nyss var den gul, men nu efter regnen är den grön. Några växter har gett upp, andra blommor försenat.

Vad vi älskar denna äng.

Det betyder: Två jag som möts i ett vi inför denna gräsmatta. Men de möjliga kombinationerna av vi är oändligt många: Vi som för någon timme sedan åt frukost. Vi som inte äter kött. Vi som med bävan följer värmeutvecklingen i Kina, södra USA och södra Europa.

Världen börjar inifrån för varje människa. Det är därifrån hon bygger upp sin verklighet. Bara i filosofiska lekar kan hon betvivla att andra människor finns på samma sätt.

Men vi skiljer oss åt i hur vi tolkar denna verklighet. Några anar en annan verklighet bortom den påtagliga, en där kanske arkitekturen hämtas från en helig skrift eller en personlig uppenbarelse. Andra låter sig vägledas av vad den vetenskapliga forskningen säger. Åter andra frågar inte efter vilket, tolkar lite som det faller sig.

Kristendomen i luthersk tappning betydde mycket för mig i mina tidiga år. Sedan avlägsnade jag mig från den och sekulariserades som så många andra i min generation. Men jag har fortfarande stor respekt för en tolerant religiositet. I en tid när så många ägnar sig åt rena stolligheter på trons område och ännu mer inom politiken, är den religion som tar trons etiska sida på allvar en viktig allierad i arbetet för en rättvisare och jämlikare värld. Dessutom har de olika religionerna en estetisk rikedom som är enastående.

Klockan är tio. Det är dags för mig att lämna skrivbordet och omvandla mig till konsument. Dagens middag måste inhandlas. Jag tar vägen förbi kyrkogård och apotek och glider in i köpen-skapens tempel. Jag blir en bland många som vandrar mellan överflödet av varor. Men jag sticker ändå ut genom min ålder, mina gästavar och min gamaktiga hållning.

Ännu tillhör jag de levande. Ännu är jag full av tankar och hugskott, förnimmelser och känslor.

Och ändå så tillfällig.

Ljuset, mörkret

Vintersolstånd.

En känsla av triumf. Än en gång ska jag få vara med om denna ständigt likartade och ändå alltid lika dramatiska väg från mörker till ljus. Det bästa i livet är sällan det nya. Snarare en rad teman med begränsade variationer. Som gullvivan på ängen, lövsångaren i busken, mötet med vännerna, det korta meddelandet från dotterdottern.

Till och med tidningen på morgonen är mer upprepning än nyhet. Det som stod igår återkommer inte idag, men samma slags nyheter dyker upp där de gamla stod, och kommentarerna skiftar, men de bästa skribenterna kommer tillbaka och väcker igenkänningens glädje.

Ljuset återvänder i år på samma sätt som i fjol och för tusen år sedan. Men detta ljus är också bokstavligen nytt, utslungat från vår lokala stjärna och nu landsatt på vår medelmåttiga lilla planet och reflekterat in i de ögon som jag kallar mina.

Vintersolstånd betyder att solen står stilla, eller rättare sagt att förhållandet mellan dag och natt förblir oförändrat under några dygn. Denna stiltje var vad himlaspejare för länge sedan tyckte sig kunna iaktta. Men sedan många tusen år kan experter mäta att det sker några sekunders förskjutning före och efter det ögonblick då relationen mellan sol och jord är sådan att dagen är kortast på norra halvklotet och längst på det södra.

Först efter några dagar har sekunderna blivit en minut, och

jag noterar med en mild hänförelse denna minut. Snart tickar minuterna på, den ena efter den andra, solen dyker ner under horisonten något lite senare idag än igår.

Samtidigt bär jag rätt länge på samma grundkänsla: det är ännu ändlöst långt till att något avgörande sker. Kylan tvingar på mig rock och halsduk och handskar och ibland blir det snö också i Göteborg, och i Göteborg kan man vara säker på att denna snö snart börjar töa men strax efteråt fryser till is. Då ska en gammal man som jag bara försiktigt våga sig utanför huset. Kanske blir han sittande kvar inne i skumrasket och drömmer om ljusare och varmare tider.

Men till sist kommer ändå en dag då vintern är över och de första gröna stråna spirar. Visst, vi vet att det stora dramat då redan utspelat sig under jord. Vi iakttar bara vad som sker på scenen, alla de förberedelser som en föreställning kräver görs utom synhåll för oss. Men själva pjäsen är storartad och ändå ungefär densamma år efter år. Det är vintergäcken och vårlöken, de första blyga krokusarna, skatorna som småpratande bättrar på sitt bo, koltrasten som prövar de första vårtonerna högt uppe på en naken kvist. Pilfinkar och gråsparvar börjar kvillra intensivare i buskarna, och en vacker dag kommer tranorna, flyttlass efter flyttlass, uppe i skyn.

Alltid har jag känslan att jag nu borde suga på varje ögonblick, på samma sätt som jag tidigare försökt få vinterns elände att rullas tillbaka snabbare. Men klockan tickar orubbligt vidare, likgiltig för iakttagarens önskningsar. Nu när så mycket händer känns det snarare som om tiden raskar på, dagarna står otåligt i kö. Körsbärsträden blommar och faller strax sina blommor. Den ena dagen är luften full av häggdoft och nästa brister syrenerna ut.

Till sist kommer obevekligen den dag då vintersolståndets motsats, sommarsolståndet, inträffar. Varje år får jag då Goethes *Faust* i tankarna, den scen på slutet där huvudpersonen glömmer sin ed till Djävulen att alltid skynda vidare och utbrister: "Verweile

doch, du bist så schön” (Dröj kvar ändå, du är så skön). Ja, jag vill att ljuset ska stanna hos mig för alltid. Men i samma ögonblick påminner jag mig om att det som får Faust att vilja stoppa tiden inte är det slösande ljuset utan människans ständiga strävan att erövra nya horisonter. Det är kort sagt hoppet om en oavslutlig utveckling som hänför honom till den grad att han stannar upp. En vacker motsägelse! Stillheten inför otåligheten att komma vidare. Meditation över vandringen mot hägrande mål.

Inför denna påminnelse glider mina tankar bort från det ljus som snart ska nå mig allt sparsammare över till dagens situation i människovärlden. Ljuset må brinna eller försvinna, men vi människor strävar vidare i våra små liv, djur bland andra djur men ensamma om att hela tiden förändra grundvillkoren för vår tillvaro. Schimpanser må vara nästan lika klyftiga som vi – men de lever i stort sett samma liv som sina anfäder och anmödrar levde för hundra eller tusen år sedan. Men se på oss! Mobilen i våra händer fanns inte för några årtionden sedan, bilen inte för några århundraden sedan, den odlade åkern, byn eller staden inte för lite mer än 10 000 år sedan.

Människan är ett djur, en primat, en *homo sapiens*, men hon är också en historisk varelse som lever i en ständigt föränderlig värld. Den tunga och energikrävande hjärnan är inte hennes verk utan den biologiska evolutionens. Men med denna hjärna, med ögonen och öronen och näsan, med händerna och armarna och benen har hon ständigt skapat nytt. Museerna och biblioteken är fulla av vittnesbörd om dessa förändringar, ja själva gatubilden i städerna är monument över sådant som människor frambringat vid olika tidpunkter. Naturen bär överallt spår av vår framfart, knappt någon plats på jordklotet har vi lämnat orörd. Vi har förstört så oändligt mycket och vi gör det mer idag än någonsin tidigare. Men vi har också skapat om naturen, fått delar av den att expandera våldsamt på bekostnad av andra. Tänk på alla grisar

och höns och kor i sina koncentrationsläger, tänk på alla grödor som breder ut sig på åkrarna, tänk på alla stackars laxar som hålls fångna bara för att vi ska kunna spisa dem till middag.

Människan hade mycket länge varit i färd med att förändra sin värld när idén att denna förändringsprocess skulle kunna innebära att vi systematiskt förbättrade villkoren för våra liv. Det var då det stora utvecklings- och framstegstänkandet tog form.

Från början var tankarna att vi människor skulle kunna göra våra liv drägligare bara sporadiska. En predikant i Florens säger någon gång på 1300-talet att han själv är personligen bekant med mannen som gav oss en stor ny uppfinning, nämligen glasögonen. Han hade inte riktigt rätt för sig – glasögon fanns tidigare – men det viktiga var att han öppnade möjligheten för oss att tänka att vi av egen kraft skulle kunna göra livet bättre att leva.

Sådana tankar kommer efter hand allt tätare. Francis Bacon, engelsk ämbetsman och författare, systematiserade vid 1600-talets början sina idéer om hur människor tillsammans skulle kunna erövra nya kunskaper som skulle göra livet behagligare och öppna möjligheter för både nya rikedomar och en mindre plågsam tillvaro. Strax efter honom kom den franske filosofen och matematikern René Descartes med likartade idéer, med den viktiga skillnaden att Bacon såg processen som ett kollektivt verk i särskilda inrättningar för kunskapssökande, medan Descartes helt litade till sin egen förmåga att öppna vägen till en bättre kunskap. I den andan kunde han lova att om han bara fick tillräckliga medel till sitt förfogande skulle han på egen hand kunna fullända medicinen och därmed göra människor så friska som de någonsin skulle kunna bli.

När framstegsidéer blir vanligare tänker man sig snarare att det är en mer tidskrävande process som sträcker sig över generationer. I det mest klassiska verket av alla om de mänskliga framstegen, markis de Condorcets *Esquisse d'un tableau historique des*

progrès de l'esprit humain (Utkast till en historisk översikt över de mänskliga framstegens historia, 1794) säger inte författaren något om hur lång tid han tror att det krävs för att skapa den bästa möjliga av människovärldar. Men av allt att döma tänker han sig åtminstone ett sekel, kanske mer.

Tid för förändring finns det också hos den tyske filosofen Hegel. Han fokuserade på utvecklingens grundläggande mönster. Enligt honom återkommer detta mönster varhelst en förändring sker. Men tydligast blir det i den mänskliga historien. Låt oss ta ett exempel som låg Hegel nära: den franska revolutionen. Hegel var 19 år när den inträffade 1789 och han upphörde inte att fördjupa sig i dess dramatiska (och blodiga) skeenden.

Revolutionen inträffar i ett land där en absolut kungamakt härskar. Det betyder att alla avgörande beslut fattas av kungen eller i realiteten av kungens ämbetsmän. Med revolutionen sopas detta undan. Från allt går vi till intet. Detta är enligt Hegel utvecklingens rytm: det rådande tillståndet negeras. Men en ren anarki är omöjlig. En ny sorts samhälle växer fram, en negationens negation med Hegels uttryckssätt (folk som inte läst Hegel så noga brukar tala om syntes; men Hegel tar uttryckligen avstånd från ett ord som snarast signalerar stillastående). Även negationens negation måste brytas upp. Efter revolutionens kaos kommer Napoleon och förenar på ett skickligt sätt den gamla ordningen med den nya friheten. Dock, även Napoleon måste falla. Enligt Hegel är det det nu pånyttföda Preussen (som långt senare blir Tyska riket) som övertar stafettpippen.

Hegel stannar där; han hinner heller inte uppleva så mycket mer utan dör i en koleraepidemi 1831. Hans många efterföljare är oeniga om huruvida Preussen verkligen ska betraktas som en slutstation eller om historien kommer att fortsätta med ständigt nya konvulsioner. Den inflytelserikaste av dessa efterföljare, Karl Marx, tvekade inte om svaret: dramat skulle öppna sig mot nya akter.

Hegel hade sett tankarna, idéerna som historiens motor. För Marx är det tvärtom. Avgörande är enligt honom de materiella omständigheterna, närmare bestämt människans sätt att skaffa sig sina livsförnödenheter och sedan fördela dem mellan sig. Detta leder till ett klassamhälle där vissa människor tvingas utföra det tunga arbetet medan andra skaffar sig makten över produktionen och därtill bygger upp en samhällsordning som befäster deras makt. Den dominerande religionen och med den moralen bekräftar ordningen men bygger också upp en världsåskådning som ger människor mål och mening i livet. För att befästa och utveckla religionen behövs särskilda experter, ett prästerskap; och ur detta prästerskap växer skaran av intellektuella fram som blir alltmer mångskiftande i modern tid.

Men detta tillstånd är aldrig stillastående; människor finner som vi sett ständigt nya sätt att producera det hon anser sig behöva, det må vara livets nödtorft eller lyx. Denna produktion får den gamla maktordningen att knaka i fogarna. Stödet för dem som behärskade samhället blir bräckligare, och en ny maktordning växer fram.

Kampen mellan klasser på väg att tappa greppet över makten och uppåttstigande klasser utgjorde själva centrum i Marx uppfattning om det samtida samhället. Men de som tog intryck av honom – och de var många – kom snart att utveckla hans samhällssyn i olika riktningar. Dels var det de ryska socialdemokraterna som i sin exil ville skapa ett elitparti som skulle leda en kommande revolution. När de väl genomfört sin revolution kallade de sin lära kommunism. Dels var det tyska och svenska socialdemokrater som efter hand kom att tänka sig en långsammare väg till framtidens samhälle, en väg kantad av reformer som skulle förbättra arbetarklassens ställning steg för steg. Det blev den senare linjen som blev den lyckosammare. Men minnet av Marx bleknade efter hand bort. De flesta reformister fick andra vägvisare, och framför allt blev de

pragmatiker, koncentrerade på vad som tedde sig möjligt att åstadkomma här och nu.

Med både Hegel och Marx delade föreställningen om en ständigt pågående, stor samhällsutveckling. Genom Charles Darwin och hans selektionsteori fick både Marx och senare socialdemokrater ytterligare näring för sina föreställningar om en oavslutlig förändring i både natur och samhälle. Många, dock inte Marx själv, överdrev parallellerna mellan biologisk och samhällslig utveckling. Enligt Darwin var den naturliga utvecklingen slumpmässig, dikterad enbart av vad som bäst lämpade sig för överlevnad i en specifik miljö. Hur man än betraktar den mänskliga historien så är den genomkorsad av planer och projekt. Visserligen kommer det som sker aldrig att helt överensstämma med avsikten; det är vad Hegel kallade *förnuftets list*. Men resultatet är ändå alltid präglad av målen som en gång sattes, och så är det inte i utvecklingen av arter.

1900-talet kom i hög grad att genomkorsas av den typ av utvecklingstänkande som Marx och andra socialister presenterat. Men det fanns också andra slags idéer i samma riktning. Några av de viktigaste hade skapats av liberaler. Mest särpräglad av dessa var här britten John Stuart Mill, en något äldre samtida till Marx. Mills mest betydande bok heter *Om friheten*. Enligt Mill drivs historien framåt framför allt av originella idéer och framstegets främsta fiende är den allmänna opinionen, det vill säga de idéer som är gängse i ett civiliserat samhälle. Mill menar att även uppfattningar som för det så kallade sunda förnuftet framstår som motbjudande eller rent stolliga måste prövas. Det kan nämligen finnas en dold genialitet i dem, medan de vedertagna sanningarna och värderingarna kan hindra det originella och omvälvande att komma fram.

I slutet av sin lilla bok framhåller Mill att den frihet han här talar om – vi kan säga den politiska – måste skiljas från idéerna

om ekonomisk frihet som utvecklats av ekonomer. Mill var själv en inflytelserik ekonom som ständigt pendlade mellan ideal som vi brukar kalla liberala och vad han själv benämnde socialistiska. Ibland säger han att ekonomin på kort sikt bör präglas av liberal frihet men att den längre fram snarare blir socialistisk då allt ska samlas i samhällets hand.

Men Mills ekonomiska socialism var i motsats till den som Marx utvecklade präglad av föreställningen att det är idéerna som i sista hand styr det moderna historiska förloppet.

Mills radikala uppfattning fick efterföljare. En framstående svensk politiker som delvis gick i Mills fotspår hette Sven Adolf Hedin. Han bildade efter tvåkammarriksdagens genomförande 1866 ett politiskt parti som han pittoreskt nog kallade det ny-liberala. Det representerade ännu den yttersta vänstern i Sverige. Dess framgångar blev begränsade i ett land där en jordnära bondeklass dominerade den rikspolitiska scenen.

Det fanns faktiskt också ett konservativt utvecklingstänkande som hade vuxit fram under 1800-talet. Inte så få var påverkade av Hegel eller rättare sagt den Hegel som tycktes se sin samtids Preussen som historiens slutstation. Men många andra gick hellre till den irländske tänkaren Edmund Burke som i sin stora uppgörelse med den franska revolutionen jämför politiken med en läkares arbete. En revolution är som ett kirurgiskt ingrepp, och liksom de flesta patienter dog av sådana tilltag under Burkes tid, slutet av 1700-talet, så gick det illa för ett land efter en revolution. Den bästa taktiken var att gå mycket varligt fram och noga pröva vilka begränsade åtgärder som faktiskt fungerade. Det var enligt Burke en lika långsam som eftertänksam process.

Det var i denna anda som det konservativa tänkandet utvecklades under 1800- och 1900-talen. Man skulle bevara det som fungerade bra och försiktigt pröva något nytt på områden där det hade uppstått problem.

Så kan man, skissartat, teckna de arter av utvecklingsföreställningar som i så i så hög grad präglat 1900-talets politiska tänkande. Det fanns förvisso annat också: det tidiga seklets blodiga nationalism, följt av både fascism och nazism. Men också där var utvecklingen på tapeten, av olika arter och avarter.

Från min barndom och ungdom minns jag hur man ständigt talade om alla de sällsamma ting som samhället och världen skulle uppleva både i en snar och mer avlägsen framtid. Lite skamset minns jag att jag kunde finna tanken på denna ändlösa framstegsprocess lite trist. Vad fanns det för uppgifter för en ung upprorisk man i en sådan framgångssaga? Vara med och försöka gjuta lite mer liv i maskineriet? Eller kasta grus?

Under det som kom att kallas atomåldern – efter Hiroshima och Nagasaki – utkristalliserades snart två alternativa framtider: Antingen skulle mänskligheten gå under i ett fasansfullt kärnvapenkrig, eller skulle världen hasta vidare mot ständigt nya erövringar, nya uppfinningar, nya bättre samhällsformer, ett alltmer slösande välstånd.

I Sverige tycktes alltid Socialdemokraterna sitta vid makten. Under kriget ledde de en samlingsregering, efter det styrde de ensamma landet (eller under några år hand i hand med Bondeförbundet, Centerpartiets föregångare). I val efter val försvarade Socialdemokraterna sin position, ibland med ett nödrop, ibland med bredare marginal. 1968 segrade de stort och fick strax över femtio procent av rösterna. Det var några veckor efter den sovjetiska inmarschen i Tjeckoslovakien. Dessutom hade Tage Erlander till sist fått folkets kärlek som en god och humoristisk landsfader. Men valet 1970 var början till nedgången. Nu var det enkammarriksdag och varje val direkt avgörande. 1973 klarade Olof Palme sig kvar med ett nödrop, men 1976 var den långa perioden vid makten definitivt slut; de borgerliga partierna tog makten.

Under tiden pågick det kalla kriget mellan USA och Sovjet och deras allierade. Sverige stod utanför. Idag sägs det ofta lite hånfullt att Sverige inte alls var neutralt utan sökte säkerhet hos USA. Men det är en misstolkning. Det sades inte att Sverige var neutralt utan alliansfritt; och det var det bevisligen eftersom landet stod utanför både Nato och Warszawapakten. Det hette däremot också att denna alliansfrihet syftade till neutralitet i händelse av krig. Det är där kritiken kan sättas in i efterhand. Men vad var alternativet?

Det blev inte krig, även om det ibland var nära. Jag minns den där ständiga anspänningen som kriserna innebar. Man följde med ängslan de skarpa ordväxlingarna mellan USA och Sovjet, de hotfulla utspelen, makt demonstrationerna. Man var en åskådare som inte kunde påverka gladiatorernas kamp på arenan annat än genom att jubla eller bua.

Med ertsande tydlighet minns jag Kubakrisen i slutet av oktober 1962. Just när kulmen närmade sig och den sovjetiska konvojen Poltava oförtrutet fortsatte i riktning mot Kuba hade vi seminarium i teoretisk filosofi för Gunnar Aspelin i Lund och efteråt postseminarium hemma hos honom och hans Dagmar. Någon gång under kvällen lyssnade vi på nyheterna i radio. Det första som rapporterades var att Bertrand Russell, filosofen vars böcker vi alla hade läst, hade vädjat till Chrusjtjov och Kennedy att undvika en direkt konfrontation. Vi log förtjust: en filosof i världspolitiken!

Annars kändes det som att leva i en plågsam överklighet. När skulle vi alla försvinna i det stora vita ljuset? Eller skulle vi bli brännoffer i marginalen av någon krevad? Oron var rent fysisk: det kändes som att röra sig i ultrarapid.

För mig spetsades dramatiken till ytterligare av att min flickvän Lena och jag redan beslutat förlova oss just den dag då krisen skulle nå sin kulmen. Ett halvår senare skulle Lena bli min första fru och senare också mor till mina båda äldsta barn. Det fanns

en apokalyptisk dimension i den enkla tilldragelsen. I samma ögonblick som vi bytte ringar – klockan tre den 28 oktober – utgick över världen nyheten att Chrusjtjov hade backat. Konvojen på väg mot Kuba skulle vända och kärnvapenspetsarna på ön monteras ner.

Och nu kunde västvärldens serie av framsteg fortsätta. Eller? Under åren kring 1960 frigjorde sig de flesta av kolonierna i Afrika från sina gamla härskare. Det var en utveckling som väckte många motstridiga känslor i Europa. Måktiga ekonomiska intressen utmanades. Det som nyss varit Belgiska Kongo blev självständigt. Det är ett land med enorma naturtillgångar. Jag minns en artikel i en tidning som förkunnade att det väldiga tyska industriområdet Ruhr snart skulle framstå som en bysmedja i jämförelse med vad som skulle växa fram i det fria Kongo. Påståendet visade sig snart groteskt felaktigt. Ruhr skulle på några år byta skepnad och smedjan bli platsen för den nyaste teknologin. Kongo däremot föll offer för ursinnigt kämpande intressen, lokala och globala, som slet sönder landet. Det var och är en ohygglig tragedi.

Men själva frigörelsen hade fyllt mig med glädje. Så var det för många; och grunden lades för den vänstervåg som inte ebbade ut förrän 15 eller 20 år senare.

Det kan inte förnekas att vi som ville förändra världen hela tiden hade föreställningen om en obruten framstegsprocess i ryggen. Resurserna skulle bara fördelas annorlunda. Varken människa eller natur skulle rådbråkas, än mindre pressas till sista blodsdroppen.

Och kriget i Vietnam skulle vinnas.

USA kapitulerade i Vietnam. Ofta förvånar jag mig över att detta förödmjukande nederlag för USA så sällan framhålls just som nederlag. Kanske för att USA inte önskar se sanningen i vitögat? Sedan årtionden sätter USA agendan också i det officiella Sverige.

Utvecklingstänkandet var i stort sett oanfrätt fram till 1970-talet. Förändringen kom 1973 när västvärlden råkade in i vad som uppfattades som en oljekris, förorsakad av de blodiga konflikterna i Mellanöstern. Men djupare sett rörde det sig om en ännu större kris, där USA:s enormt kostsamma krig i Vietnam tvingat landet att sälja dollar billigt till högstbjudande. Europa, särskilt Västtyskland, samlade på sig så kallade eurodollar. Världsekonomin råkade i obalans.

Det var slut på ”de gyllene åren” efter andra världskriget. Vägen som ständigt burit uppåt vände ner. Den ekonomiska politik som varit lyckosam under decennier fungerade inte längre.

Vändningen blev dramatisk och dess följder är märkbara ännu på 2020-talet. Vad vi upplevt under de senaste decennierna har inneburit en radikal förändring på många plan. Värdeskalor har förändrats. Konfliktytor har förskjutits.

Den mest påfallande förändringen gäller ekonomin. De recept för hur staten skulle finansieras som var dominerande fram till slutet av 1970-talet har förkastats, nya har kommit i bruk. Skillnaderna mellan rik och fattig har återigen drastiskt ökats. Sverige, en gång jämlikhetens land framför allra, sticker ut.

Inom teknologin har det skett en genomgripande revolution, lika stor som den industriella en gång var. Elektroniken har segrat och med den datorerna. Produktion och distribution har datoriserats. Genom PC och Mac har den nya tekniken blivit tillgänglig för många. På 2020-talet har snart sagt alla en mobiltelefon i fickan, även i fattiga länder. En helt ny företeelse, de sociala medierna, har vuxit fram ur detta. Det vardagliga talspråket, en gång tillgängligt bara för dem som befann sig inom hörhåll, har fått vingar och kan nu nå till världens bortersta hörn. Det är en demokratisk kraft men också en kraft för förtal och spridning av mänsklighetens farligaste fördomar: rasism, misogyni, kunskapsförakt och allsköns besynnerliga idéer om hälsa och sjukdom.

Det politiska fältet har omgestaltats i grunden. Mittpunkten

har förskjutits högerut. Den självklara utgångspunkten för de flesta partier är någon typ av nyklassisk ekonomisk teori. Marknaden är enligt den samhällets mest dynamiska kraft, och staten har att anpassa sig efter dess svängningar. Skillnaden mellan de ledande ideologierna – de må betecknas konservativa, liberala eller socialdemokratiska – gäller främst i vilken utsträckning marknadens upp- och nedgångar ska modereras och kanske mildras av politiken.

Finansmarknaden förutsätter naturligtvis den materiella produktionen som bokstavligen får människor att överleva. Men finansmarknaden som främst styrs av spekulaton och chansstagning sätter ramarna också för de företag som täcker våra basala behov. Dagligen får vi rapporter om värdepapperens feberkurva.

Politiken har att anpassa sig.

I synnerhet under 2000-talet har extrema högerpartier – ofta kallade populistiska – vuxit fram nästan över hela jordklotet. De är ilsket nationalistiska men trivs bra tillsammans, i ett slags lös international. De vänder sig inte mot den ekonomiska ordningen utan kan, som i Sverige, samarbeta med denna ordnings främsta försvarare. Däremot är invandrare och flyktingar den stora fienden. Men också vad som kallas eliter, journalister, kulturskapare, forskare och vissa lärare utpekats som farliga motståndare.

På många sätt är det som om mellankrigstiden vänt åter. Även då fanns det ekonomer och politiker som arbetade för en absolut fri marknad, och även då frodades en aggressiv nationalism.

Men 1920- och 30-talen vänder aldrig åter.

En avgörande skillnad bland många är att synen på historien som en sammanhängande utvecklings- och framstegsprocess har förlorat sin position idag. Det förflutna tycks ha mist sin betydelse och framtiden har blivit svår att ens föreställa sig. Det finns mängder av prognoser om vad som kan ske och program för vad som måste göras till 2035 eller 2050, men det är aldrig helhetsbilder.

Framtiden har blivit ogripbar. Det förflutna förlorar sambandet med nuet.

Bör man inte åter tala om postmodernism? Var det inte just vad filosofen Jean-François Lyotard hävdade redan 1979, att den moderna eran var slut och alla stora berättelser om utvecklingen förlorat sin trovärdighet?

Men postmodernismen var ett tidsfenomen av samma slag som den nyliberala ekonomiska teorin och dess praktik. De båda var samtida och kan i ett större perspektiv ses som grenar på samma träd. På den ena grenen satt ekonomerna och de flesta politiker, på den andra filosofer och konstutövare. Utsikten från de båda grenarna var begränsad.

Det krävs ett större historiskt perspektiv för att förstå vad som hänt med världen och med oss under de senaste 50 åren.

Det är för övrigt inte postmodernismens många små berättelser som präglar 2020-talet, och ekonomerna har för längesedan övergett Milton Friedmans teorier om vägen till ett blomstrande samhälle i en nästan helt privatiserad värld. Finns det idag en föreställning om framtiden som många, ja allt fler delar så är det snarare den om den förestående undergången.

Under detta århundrade har de accelererande klimatförändringarna gripit tag i främst unga människor med våldsam kraft. Klimatforskarnas varningar om vad som håller på att ske kan ingen sensibel människa undgå att ta intryck av. Verkligheten ger år efter år bekräftelser på deras mörka förutsägelser, med omänskligt höga temperaturer i många delar av världen och en tätande rad av extremväder. Känslan av maktlöshet stärks av politikernas oförmåga att verkligen göra något åt hoten. Därtill kommer en stor skara ignoranter, framför allt längst ut till höger, som framtiden förnekar det uppenbara; och deras politiska inflytande är växande.

Kort sagt, mänskligt liv på jorden är hotat. Kanske kommer vår art att försvinna och dra med sig miljoner andra i fallet.

Och ovanpå detta: ett krig i Europa! De flesta krig efter 1945 höll sig på avstånd från vår lilla kontinent; men nu mals Ukraina sönder av ryska trupper. Kriget för med sig en våg av militarisering. Vapenindustrin jublar, militären gör sig bred överallt; och kriget förstör inte bara människor utan också alla andra delar av naturen.

En förstörelse av gigantiska proportioner drabbar även Israel och den lilla Gazaremsan. Det börjar med en omänskligt grym attack av palestinska Hamas och fortsätter med ett sanslöst krig som leds av den högerextrema israeliska regeringen. Krigssce-nen ligger utanför Europa men den yttersta skulden bär Europa genom antisemitismen och kolonialismen.

Något avgörande har hänt. Men vad? Som idéhistoriker måste jag ställa den frågan. Det är ännu mer en personlig undran. Världen står inte att känna igen. Vad är det som förändrat så oändligt mycket under den andra halvdelen av mitt liv?

Från min utsiktsplats vid datorn blickar jag ut över ett hav av lysande ljusgröna, ännu vårfriska almlöv. Ibland sitter en pilfink och gungar ytterst på någon av de tunna grenarna. Just nu klättrar en gröngöling längs stammen.

Luften är full av syrendoft. Det är en lust att leva.

Men hur kan det vara en lust när historien kanske snart tar slut och med den vår alltid lika uppfinningsrika och självförstörande mänsklighet? Är det inte ett själens vintersolstånd som vi alla genomlever?

Säg det. Men jag vet att jag som många andra kombinerar trivsel i det lilla livet med en skälvande oro inför det som händer i det stora.

Hur kan vi hantera vår förvirring?